

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

MEC MUA

İÇİNDEKİLER

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde
Vaazların Meşruiyet Aracına Dönüşmesi ve
Manastırlı İsmail Hakkı'dan
Bir Vaaz Örneği
Abdullah Taha İmamoğlu

84

Osmanlı'nın Son Döneminde Ulema
Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi
Dr. Abdülhamit Kırmızı

93

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Vaazların Meşrûiyet Aracına Dönüşmesi ve Manastırlı İsmail Hakkı'dan Bir Vaaz Örneği Abdullah Taha İmamoğlu

I. Vaazların Meşrûiyet Aracına Dönüşmesi

Vaazlar ve Cuma hutbeleri, İslâm tarihinin hemen her döneminde, dinî hükümlerin anlatılması yanında, doğrudan veya dolaylı olarak siyasî muhteva da taşımıştır. Fakat iktidar ve muhalefetin vaaz ve hutbelerde ya da bu adı taşıyan kitap ve yazılarda mücadele vermeleri, bu yolla meşrûiyet aramaları yakın zamanların ürünüdür ve “halka gitme” ve “dil”le de alakalıdır:

Bir cerîdeyle hemen başlayıverdim vaaza,
Zaten en başlıca yol halkı budur ikâza
Medeniyetteki insanlar için matbuât,
Şimdi kürsîlerin en yükseği, lakin heyhât.

Mehmed Akif'in şiirindeki bu dörtlük, “cerîde”nin (gazete ve dergi) vaaz yerine geçmesi, matbuatın en yüksek vaaz kürsüsü olarak algılanması ve bunun değişik amaçlar için kullanılması açısından din-siyaset ilişkilerini anlamada önem arz etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra vaaz ve hutbelerin hem siyasî kullanım alanında hem de kullanım tarzında büyük bir genişleme olmuştur. Okuma-yazmanın sınırlı olduğu ve gazetelerin halk katında itibarlı olmadığı bir ortamda, özellikle hutbelere özel bir önem atfedilmektedir. Bu bağlamda vaaz ve hutbeler aracılığıyla ulaşılmak istenen hedefler birbiriyle bağlantılı olarak üç şekilde ele alınabilir:

1. Medeniyet ve terakkînin önündeki dinî muhtevaların kaldırılması.
2. Meşrutiyetin meşrû bir yönetim tarzı olduğunu halka anlatmak ve muhalif düşünceleri etkisiz hale getirmek.

3. İttihat ve Terakki Cemiyeti (Fırkası) başta olmak üzere siyasî partilerin bir faaliyet alanı olarak ders, konuşma veya kitap şeklindeki vaaz, hutbe ve irşadlar.

Siyasî ve sosyal olaylarla bağlantılı olan, dönemin anlaşılması için bize ipuçları veren bu tür vaazların incelenmesi siyaset ve din ilişkisi, dönemin siyasî kavramlarındaki dönüşümü yansıtması bakımından oldukça önemlidir. Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Akif, Said Nursî, Ali Suavi ve Tunalı Hilmi gibi bu devrin en meşhur simaları zaman zaman bu usûlü kullanmışlardır. Modernleşme döneminde bu temayül çerçeve ve muhtevası ile araçlarının -matbaanın ve kolay çoğaltılabilen yazılı evrakın devreye girmesi bu noktada dikkate değer bir gelişmedir- ve etkilerinin daha geniş ve yaygın hale gelmiş olduğunu görmekteyiz.¹ Ulemanın, talebe-i ulûmun, vâizlerin meşrûiyeti anlatma meselesinde yardıma çağırılması bu dönemin bir ürünüdür. Nitekim üç ayların yaklaşması dolayısıyla imamet, hitabet ve vaaz hizmetleri için Anadolu'ya ve Rumeli'ye dağılacak olan talebe-i ulûma nasihatlerde bulunan Mustafa Sabri Efendi, halkın kalplerini meşrûiyete ısındırmak, meşrûî idarenin şeriata uygun olduğunu anlatmak, faydalarını sıralamak, meşrûiyetle istibdadın farkını bile anlayamayan avâmın fikirlerini aydınlatmak gibi konuların da vaazlara dâhil edilmesi gereği üzerinde durmaktadır. Babanzâde Ahmed Naim de bu konunun önemi ile ilgili bir yazı kaleme almış,² ve dönemin siyasî şartları göz

* Bu çalışma, 25-26 Ocak 2003 tarihinde düzenlenen *Bilim ve Sanat Vakfı XI. Öğrenci Sempozyumu*'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

¹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde vaaz formunda işlenen risalelerin dökümünü görmek için bkz. İsmail Kara, “Vaazların kamuoyu ve meşrûiyet aracına dönüştürülmesi”, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul, İz Yay. 1994, s. 87-93.

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Vaazların Meşrûiyet Aracına Dönüşmesi ve Manastırlı İsmail Hakkı'dan Bir Vaaz Örneği

önüne alındığında vaizliğin çok ciddi bir sorumluluk gerektirdiğini belirtmiştir. Hatta *Beyanü'l-Hak* dergisinde Mehmet Şakir Efendi'nin *İrşâdu'l-Gâfilin* adlı vaaz kitabı talebe-i ulûma tavsiye edilmiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak Şemseddin Günaltay'ın şu teklifi son derece ilginçtir:

“Fi'l-hakika İstanbul ve taşralarda yüzlerce dersiâm efendiler, birçok hakikî âlimler dururken sermaye-i irfanları harekeli Köroğlu kitabını müşkilâtle heceleyebilmekten ibaret olan sürü sürü cehelenin halka vaaz u nasihat namına zehir saçmalarına meydan verilmektedir ki bi't-tabîi bunun mesuliyeti Dersaadet'te Bâb-ı Meşihat'a, taşralarda da müftü ve nâib efendilere râcidir. ³(...) Vaaz u nasihat kürsülerini *ihtiyacât-ı asrîyi müdrik*, dimağı huzme-i irfan, kalbi nur-ı imanla mâlî hakikî ulemâya tahsis etmelidir. ⁴ Bab-ı Meşihat'ın mühim vezâifinden biri de, bir taraftan *asrın irfanıyla mücehhez zevata* esasât-ı aliyye-i İslâmiyye'ye muvâfık meviza kitapları tertip ettirmek, diğer taraftan da hurafelerle mâlî mecmuaları toplattırarak ihrâk bi'n-nâr eylemek olmalı değil midir? Asırlarca millet-i İslâmiyye'nin yanmasına sebep olan bu kitaplar, şüphe yok ki şer'an ihrâk bi'n-nâr cezasına çoktan istihkâk-ı kesb etmişlerdir.”⁵ (vurgular bize ait)

Bu dönemin dili incelendiğinde, mehdî-i hürriyet, ka'be-i hürriyet gibi isimler yanında, Meşrûtiyet öncesi Selanik'inin “devr-i istibdad”, meşrûtiyet dönemi Selanik'inin “devr-i sâdik”, çetesiyle dağa çıkan kol ağası Niyazi Bey, Enver Paşa ve Eyüp Sabri Paşa'nın “kahraman-ı hürriyet ve mücahid-i hürriyet”, cemiyet lehine nutuklar atan Ömer Naci Bey'in “hatîb-i şehîr”, cemiyet azalarının “ihvân”, Midhat Paşa'nın “şehîd-i hürriyet”, muhalefet tarafının da “irticâ” şeklinde isimlendirildikleri dikkat çekmektedir.⁶

A. Ulemaya Verilen Rol

İttihat ve Terakki'nin önde gelen simalarından birisi olan Tunalı Hilmi'nin hutbesinde

² a.g.e., s.114 -115.

³ M. Şemseddin [Günaltay], *Hurafattan Hakikata*, İstanbul, Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1332 s. 268.

⁴ a.g.e., s. 268.

⁵ a.g.e., s. 271.

⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, TürkiyeYay., 1972, c. 4, s. 364.

⁷ Bkz. İsmail Kara, “Ulema-Siyaset ilişkilerine dair metinler – II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!, *Divan*, sayı: 7, 1999/2, s. 67-71.

⁸ Mümtez'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., 1991, s. 53.

II. Abdulhamid ve icraatı ağır tenkitlere ve karalamalara maruz bırakılırken, diğer taraftan da bunu gerçekleştirmek için desteğinin sağlanması çok önemli olan ulema, hem tenkit ve taciz hem de tazîz ve teşvik edilmektedir. Tazîz ve teşvikler, gerçek (geçmişte olan, şimdi de olması gereken) ulemaya dönüktür. Çift taraflı bu tespit ve temayüller aynı zamanda dönüştürmeyi esas alan yeni bir ulema projesi olarak da görülebilir. Yeni proje, ulemanın aktif desteğini muhalefetin yanına almak, bu mümkün olmadığı zaman da ulemayı mevcut statüsünden ve etkili/belirleyici konumundan uzaklaştırmaktır. Çünkü ulema mevcut yerinde kaldığı müddetçe iktidara karşı yürütülecek olan muhalefetin meşrûluğu tartışmalı olmaya devam edecek ve halkın üst düzeyde katılımı da sağlanamayacaktır. Muhalefeti doğrudan desteklemeyen ulema ise kötülüklerin sembolü II. Abdülhamid ve onun icraatının yapışık bir parçası, bulaşığı ve beslemesi olarak tasvir edilmektedir. Bu doğrultuda bir “hocanın atacağı nâra ise nidâ-yı hâtifi makamında telakkî oluna geldiği için birden binleri bulur, binaenaleyh zulmün izâlesi hususunda ne bu kadar müşkilâta uğranılır, ne de hesapsız kurbanlar verilir” denilerek aktif bir ulema siyaseti uygulanmaktadır.⁷

B. Kavramların Muhtevası

Tanzimatçılar, Batılı kurumları Osmanlı toplumuna yerleştirmeye çalışırken, bu kurumların temelini oluşturan Batı düşüncesi ve geleneklerine yabancı idiler. Reform çabaları bütün hızıyla ilerlerken Osmanlı toplumunda Batı düşüncesi çok zayıf karşılıklar bulmuştur. Buna karşı uygulanan reformların ürünü olarak beliren yeni kurumlar ve yeni vasıtalar “eski”ye yeni bir canlılık, yeni bir hamle gücü kazandırmıştır. Modern kurum ve araçlar bazen geleneksel yapıların yeniden üretilmesine de hizmet edebilmektedir. Tanzimat döneminde bu paradoksun örnekleri çoktur. Tanzimat mektepleri ve matbaanın gördüğü işlev bunun en çarpıcı örneğidir.⁸ Matbaa, yeni fikirlerden ziyade, yerleşmiş

Abdullah Taha İmamoglu

hâkim dünya görüşünün yeniden üretilmesine hizmet etmiştir. Fakat üzerinde durulmayan diğer bir husus da, geleneksel yapıların modern kurumların oluşturulmasında ifa ettiği fonksiyondur. Yeni Osmanlı'ların demokrasi kavramını ve bu kavramın mütemmim cüzlerini, "meşveret", "şûra", "ehl-i hall ü akd" gibi İslâmî gelenekten süzölmüş kavramlarla karşılamaya çalışmaları buna örnek olarak verilebilir. Bu geleneksel kavramların içleri yeni bir muhteva ile doldurulmuştur.⁹

C. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Vaazlarının Önemi

Manastırlı İsmail Hakkı, II. Meşrûtiyet ilan edilinceye kadar İstanbul'un en önemli vaizlerinden ve ilmîne itibar edilir hocalarından, kelim ve tefsir derslerinin başarılı muallimlerinden biridir. Mahir İz, hatıralarında Manastırlı hakkında şöyle yazmaktadır: "İstanbul'da ulema-yı sitte dedikleri altı büyük âlim varmış ki, bunları şöyle sıralarlar: Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (Ayasofya kürsî şeyhi ve sonradan ayân azâsı), Tikveşli Yusuf Efendi, Tokadî Şakir Efendi, Ders Vekili Halis Efendi, Mecelle şârihi Atuf Bey, Ders Vekili Muğlalı Ali Rıza Efendi."¹⁰ Ulema ve İstanbul halkı arasındaki büyük şöhretine selâtin camilerindeki vaizlikleriyle ulaşan (vaizliğe Manastır'dayken başlamıştı) Manastırlı, sırasıyla Dolmabahçe, Süleymaniye, Sultanahmet ve Ayasofya vaizliği (kürsü şeyhliği) yaptı. II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra Ayasofya'da yaptığı siyasî muhtevah ve İttihatçıları açıkça destekleyen; muhaliflere, hususen de İttihâd-ı Muhammedî Cemiyet'ine ve 31 Martçılara sert ve ağır tenkitler yönelten vaazları Türkiye'de din-siyaset ilişkilerinin tarihi açısından son derece önemlidir. II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra Meclis-i Ayân azalığına tayin edilen Manastırlı, 31 Mart hadisesinden sonra II. Abdülhamid'in azli meselesinde etkin görevler üstlendi. Sahip olduğu şöhreti, daha çok II. Meşrûtiyet sonrasında Ayasofya Camii'nde yaptığı siyasî içerikli vaazlara borçlu olan Manastırlı, *Sırât-ı Müstakîm-Sebilürreşâd* ekibi içerisinde yer alması ve vaazlarının Eşref Edip tara-

findan kaydedilerek bu mecmuada yayımlanması sayesinde etki ve nüfuzunu daha da artırmıştır. Bu vaazlarda ve bunlara paralel giden yazılarında, hikmet-i hükümeti kollayarak ve fitne kavramı etrafında muhalefeti gerileterek geleneksel İslâm siyasî söylemini sürdüren Manastırlı, siyasî kavramların yeniden tarif edilmesi ve yorumlanmasında, özellikle de meşveret-şûra, hürriyet, müsâvât, uhuvvet gibi yükseliş gösteren mefhumların içlerinin doldurulmasında modernist bir temayül göstermektedir. Bu metinlerde II. Abdülhamid ve istibdad karşıtlığı ile İttihatçılık taraftarlığı da çok güçlü bir şekilde kendini göstermektedir. Abdulah Cevdet tarafından tercüme edilen Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet'*ine karşı yazdığı ve *Hak ve Hakikat* adıyla kitaplaşan tenkitleri de hem oryantalistlerin yaptıkları çalışmaların nasıl değerlendirildiği, hem de modern tarih telakkilerinin çağdaş Müslüman aydınları nasıl ve ne ölçüde etkilediği noktasında kayda değer bir kaynaktır.¹¹

II. Vaazların Meşrûtiyet Aracına Dönüşmesine Bir Örnek: Manastırlı İsmail Hakkı'nın Vaazı

A. Manastırlı'nın Vaazının Muhtevası

1. Osmanlı modernleşmesi tarihinde ulemanın, İttihat ve Terakkî hareketi içinde/yanında yer alarak -halife-sultana, mevcut rejime karşı- siyasî muhalefet hareketlerinde önemli bir unsur olduğuna şahit olmaktayız.¹² II. Meşrûtiyet ilan edildikten sonra, Ayasofya'da kılınan ilk Cuma namazından önce Manastırlı tarafından irâd edilen aşağıdaki vaazın incelenmesi, yukarıdaki konunun biraz daha açıklık kazanması açısından faydalı olacaktır kanaatindeyiz. Vaaz içerisinde İttihat ve Terakkî mensuplarını öven, bu noktada âyet-i kerîmeleri delil olarak kullanan, İslâm tarihinden aldığı kesitleri Temmuz inkılabıyla özdeşleştiren kısımları şu şekilde ortaya koymak mümkündür:

"Ümmet arasında ciddiyetle, fetânet ve kiyâsetle fevkalâde namusuyla temeyyüz etmiş

9 a.g.e., s.103.

10 Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi Yay., 1990, 2. baskı, s.127.

11 İsmail Kara, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY Yay., 1999, İsmail Hakkı (Manastırlı) mad., s. 671-672.

12 Bu konuyla ilgili olarak bk. İsmail Kara, "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak / Muhalefete katılmak", *Divan*, sayı: 4, 1998/1, s. 1-25, Kara, "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair metinler-Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", *Divan*, sayı: 7, 1999/2, s. 65-134.

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Vaazların Meşrûiyet Aracına Dönüşmesi ve Manastırlı İsmail Hakkı'dan Bir Vaaz Örneği

birtakım *erbab-ı hamîyet* pek çok çalıştılar. Bilhassa *üçüncü ordunun* bu babdaki mesaî-yi ciddiyeleri hayret-efzâdır. Uykularını, rahatlarını terk ettiler. Selâmet-i umûmiyye için geceli gündüzlü çalıştılar. Akabetü'l-emr muvaffak oldular. (s. 4) Müessisleri dahi Allah'a bin şükür etmeli ki, bu *emr-i hayra* Allah onları sebep kılmış. Bu kadar efrâd arasında bu işin hayyiz-i husûle gelmesi için onları münasip görmüş. Bu işin eri onları görmüş, daha doğrusu bu şerefe onları mazhar kılmış. Ne büyük saâdet, ne büyük şeref.! Allah'ın inayeti bu! *Ey kahramanlar* Allah'a şükrediniz! (s. 4) Allah eğer bir kavmi nâil-i refah, mazhar-ı saadet buyurmayı murad buyurursa ilham eder. Birtakım sebebler hakl eder. Birtakım *hamiyetperverler, kahramanlar* ortaya çıkarır. Milletin terakkîsine, İslâmiyet'in teâlisine onları sebep kılar. (s. 7) Sağdan, soldan, aşağıdan, yukarıdan mülkü harâb ettik. Fakat bu kütle-i zulüm, bu kütle-i sefâhet arasında öyle *hamiyetperver kahramanlar* zuhûr etti ki, cihanı hayretlere düşürdü. *Ne hamiyet, ne hissiyat-ı necibe!* Ne efkâr-ı ulviyye! Mağbut-ı melâik oldular. Bu kadar mesaî, bu kadar gayret herkese müyesser değil. Bu *ilham-ı Rabbanî*. (s. 7) İşte o *cemiyet-i ittihâd*, o *hamiyetmendân ahâlî* böyle muvaffakiyetlerine mağrur olmamalı. Allah'ın inayetinden bilmeli. (s. 7) O *cemiyet-i muhtereme* hüsn-i niyetleri sayesinde mazhar-ı hidayet oldular. Tefvik-i Rabbanî kendilerine rehber oldu. Hiçbir mâniya tesadüf etmediler. Bu, Allah'ın büyük inayeti! Bu Cenâb-ı Hakk'ın büyük lütf u keremi! (s. 8) Hem o *dağa çıkanlara* hepsine eşkiya demekte olmaz. Çünkü maksatları bugün anlaşıldı. O haller hep *idare-i sâbıkânın tesir-i zulümkârîsi* idi. O zulme sükût etmek, muvâfik olmazdı. Hatta zulme karşı sükût etmek, acz u meskenet göstermek *şer'an bile memnudur*. (s. 10)" (vurgular bize ait)

2. II. Abdülhamid hakkında sarf edilen sözler kronolojik olarak takip edildiğinde dönemin siyasî anlayışına göre kamuoyunda farklılık arz etmektedir. ¹³ Meşrûtiyetin ilk günleri için, padişahın yeni durumu içine sindirdiği, Kanun-ı Esasî ve meşrûtiyet ilkeleri içinde kalacağı yolunda birçok kişinin paylaştığı tahmin ve ümitler olduğundan bahsedilebilir. Manastırlı'nın vaazında da II. Abdülhamid'in aleyhinde bir söze rastlanmamakta-

13 Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, s.131-135.

14 a.g.e., 135.

dır. Lakin bu tavır 31 Mart'tan ve halife hal' edildikten sonra değişecektir.¹⁴ Bu vaazda istibdadın faturası II. Abdülhamid'den ziyade onun etrafındaki kişilere kesilmiştir:

"Bu sefer padişahımız hakikaten Kur'an mücebince hareket buyurdular. Rasûlul-lâh'ın tavsiyesi üzerine kemal-i mülâyemetle hiçbir şiddet ü unf göstermeyerek isr-i âlî-i peygamberiyyeyi iktifâ ettiler. (s. 4) Padişahımızın kalbini yumuşatan, gîzet ve kasvetten muhafaza buyuran Allah'tır. (s. 4) Padişah hazretleri daha bidâyet-i cülûsunda *Kanûn-ı Esâsiyye*'yi vazetmişti. Fakat sonra işte *bazı hâinler zincir gibi* etrafını sardılar. Bin türlü tesvîlât, bin türlü tahvîfât ile *Kanûn-ı Esâsiyye'nin tatbikine mani oldular. Padişahımızı evham içine batırmışlardı. Yoksa padişahın fetânet ve kiyâseti, hissiyat-ı dindârânesi bütûn cihanca müsellemler, musaddaktır*. Kimsenin bunda şüphesi yoktur. (s. 7) *Gaddarlar* müstehak oldukları cezayı görür. Allah'ın mülkünden kaçılmaz. Pençe-i Rabbanîyye'den kurtulmak olmaz. En büyük müntakim Allah'tır. Mazlumların âhi yere düşmez. Masumların feryadı reddolunmaz. (s. 8) O melunlar nereye kaçsa yine kahr-ı Rabbanî onlara yetişir. Azamet-i ilahîyyeyi, celâl-i sübhaniyyeyi düşününüz. Buradan kaçmakla kurtuldu denmez. Allah daha büyük bela hazırladı onlar için. Onların mülevves vücutlarını Allah bu memleketlerde yâşatmaz artık. Onlar nereye gitseler kendilerine müzâhir bulamazlar. Onlar için Avrupa'da teesüs imkânı yok. Bütün o mütemeddin devletler arasında öyle mülevves vücutları toprağına bastırarak hükümetini tarih-i insaniyyette lekeliyebilecek bir devlet Avrupa'da yoktur, olamaz. Onlar için Afrika çöllerinden başka melce' yok. (s. 8) Lakin Allah *hâinlerin gafletini* artırdı. Bunlar etrafı güzelce sarıncaya kadar, daire-i nüfuzlarını esaslı tahkîm edinceye kadar o zâlimler için hakikatini anlayamadılar.(s. 8) *Mezâlimin ref'ine çalışmak farz-ı kifayedir*. Yapmazsa bütün ümmet mesul olur. Hepimiz müstehak oluruz belaya. (s. 11)" (vurgular bize ait)

3. Osmanlı Devleti, ayrı dine mensup, ayrı ırktan gelen, ayrı diller konuşan toplulukları asırlarca ve büyük bir başarı ile aynı siyasi çatı altında tutabilmiş bir devlet olmasına rağmen, Avrupa devletleri ve Rusya'nın Osmanlı tebaası içindeki gayrimüslim unsurların zayıf

Abdullah Taha İmamoglu

noktaları üzerine tesis ettikleri yeni ayrılıkçı politikaları, milletler, cemaatler ve dinler mozağinde çatlama meydana getirmiştir. Balkanlar'da ve Arap ülkelerinde ortaya çıkan yeni arayışlar bir taraftan milliyetçilik hareketlerine ve istiklâl taleplerine yol açarken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ni kendi bütünlüğünü muhafaza etmek için yeni politik arayışlara icbar etti. "İttihad" kavramı uluslararası planda "pan" hareketlerine paralel bir anlam ve muhteva kazanmaya başlar. İttihâd-ı Osmanî, İttihâd-ı İslâm, İttihâd-ı Etrâk içinde de "tefrika"yı ortadan kaldıran, safları sıklaştırıcı sihirli bir kavram haline geldi. Tanzimat'la birlikte devletin resmen yürütmeye başladığı ve müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini öngören "müsâvât" politikaları, modernleşme yolundaki bir devletin bilerek veya bilmeyerek "vatandaş"larını oluşturmaya yönelmişti.¹⁵ Manastırlı da özellikle gayrimüslim tebaaya yumuşak davranmayı Osmanlılık siyasetinin gereği olarak vaazında işlemektedir. Buna örnek olarak da Medine'de Rasûlullâh'ın gayrimüslimlere karşı muamelelerini gösterir. Hatta bu tarz uygulamaların dinimizin emri olduğunu vurgular. Bunun tersini yapacakların ise Rasûlullâh'ın düşmanı olacağını ve hasmı olarak iki eliyle yakasına yapışacağını ifade eder. Bu bağlamda hiçbir unsurun Osmanlı'dan ayrılmayı istemediği dile getirilerek bütün unsurlardan seçilecek bir meclisin, devletin salâhiyeti için şart olduğunu vaazında dile getirir. Halbuki "zimmî" ahkâmında gayrimüslim tebaanın hukuku tanınıp korunmakla beraber müsâvât sözkonusu değildir ve bu uygulama Tanzimat öncesinde de yoktur.¹⁶

"Mülâyemetle hareket esastır. Dürüst muameleden mücânebet lazımdır. Hele umum işine karşı mülâyemet pek makul bir harekettir. Hazret-i Rasûl-i Ekrem daima böyle mülâyemetle muamele buyururlardı. (s. 3) İslâm, Ermeni, Bulgar, Rum, Musevi... bütün milletler birleşti. Bütün taasubât-ı dîniyyeyi bıraktılar. Bütün münâferet-i kavmiyyeyi unuttular. Anâsır-ı mütebâyineden *unsur-ı vâhid* teşkil ettiler. (s. 5) *Şeriatımız hürriyeti, adaleti, müsâvâtı emrediyor.* İçimizde milel-i gayrimüslime de var: Ermeni, Rum, Bulgar, Musevi... Onlar da bu heyetden cüz'dür. Onlar bize Allah'ın vedâsıdır. Kendimizden ziyade onların hukukunu

muhafazaya çalışacağız. Zerre kadar rencide olmamalarına gayret edeceğiz. Dinimiz böyle emreder. (s. 5) Hüsn-i muâmele sayesinde onların bize karşı muhabbetleri artacak, kalpleri ısınacak. (s. 6) Münâsebât-ı düveliyyeyi unutmayın. Sonra tebaaya sakın zulmetmeyin. Hukukunu iptal etmeyin. Ne büyük düstur! Bizim ne kadar hukukumuz varsa onlar da aynı hukuka mâlik Rum, Bulgar, Ermeni, Musevi ne olursa olsun madem ki ahd-i saltanatta yaşarlar. Onları serbest bırakmalı. Onların menâfii, 'ayn-ı menâfimiz. Mazarratları 'ayn-ı mazarratımız. Hiç ayrılmaz. Büyük dakikadır bu mazarrat gelen şeylerden sakının. Onlara gelen mazarrat size de aittir. Cümlesini vikâye edin. Emanet olsun size. *Yakalarınızdadır elim.* En büyük hasmıyım onun, her kim bir zimmîyi horlarsa, hukukuna tecavüz ederse. Demek biz onları muhafaza etmezsek Hazret-i Rasûl-i Ekrem düşünmüş olur. (s. 6) Nimeti nekbete tahvil etmeyelim. Yollar açıldı. Hep birlikte *cins u mezhep tefrik etmeyerek* bu yolda yürüyelim. Bu sırât-ı müstakimi takip edelim. Şimdi gelelim bu *cemiyet-i ittihâdiyyenin* hizmetlerine. (s. 8) Memâlik-i Osmaniye'de yaşamayanlardan *cins ü mezhep* tefrik etmeksizin intihâb icra edilmeli. Çünkü onlarda bu devletin eczâsındandır. Onlar da Osmanlıdır. İstemez hiçbirisi ayrılmayı. Ne Rumlar, ne Bulgarlar, ne Ermeniler, ne Museviler. Altı yüz bu kadar sene olmuş, bizimle karışık yaşamışlar. (s. 10) Demek Hıristiyan mü'mini severmiş. Buğz olmasa, insana, insanlığa muhabbeti olursa neden sevmesin? (s. 10) Sonra içimizde bulunan Yahudiler, Ermeniler var. Mademki birlikte yaşıyorlar, hep bir *vatan kardeşiyiz.* (s. 11) Tebaa-yı gayrimüslimeye zulmedenlerin hasmı benim. Bu hürriyet, bu uhuvvet hepimize şâmidir. Menfaatimiz müşterek. Hor bakmamalı, daima muâvenet etmeli ki hürmet göresin. (s.13) Bir kavim ki Yahudi olsun, Hıristiyan olsun, Mecusi olsun, putperest olsun velev Kıpti olsun, mademki dininize taarruz etmiyor, dünyanıza taarruz etmiyor; zannetme ki onlara adaletle muâmeleden Allah mender. (s. 13) Böyle kimselere müşfikâne muâmele edin. Hastasını *ziyarete git, cenazesinde bulun!* Yalnız işte *âyinine* iştirâk etme! Bizzat *Rasûlullâh* gider, hastalarını ziyaret eder, cenazelerinde bulunurdu. (s. 14)" (vurgular bize ait)

¹⁵ a.g.e., s. 28.

¹⁶ a.g.e., s. 35.

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Vaazların Meşrûiyet Aracına Dönüşmesi ve Manastırlı İsmail Hakkı'dan Bir Vaaz Örneği

4. Terakkî kavramı vaaz içerisinde farklı yönleriyle işlenmiştir. Meşrûiyet ilan edilmeden önce Devlet-i Âl-i Osman'ın inhitat içerisinde bulunduğunu, az kalsın yerle bir olacağını söyleyen Manastırlı, cemiyet-i muhteremenin devreye girmesiyle mevcut durumun/çöküşün düzeldiğini belirtir. Fakat daha iyi bir konuma yükselmek için devletlerarası münasebetlere dikkat edilmesinin elzem olduğunu söyler. Gayrimüslim unsurların yardımıyla teâlî edilebileceğini ifade eden Manastırlı, bu terakkîden İngiltere ve Fransa'nın dahi memnun olduğunu söyler. "Terakkî"nin tüm vatandaşların desteği ile olabileceğini anlattıktan sonra cemaatten kavlen ve fiilen şükretmelerini, cemiyet için dua etmelerini talep eder:

"Husûsen bu devirde bütün cihan *terakkî* etmiş. *Fen* sayesinde neler, ne *silahlar* icad olunmuş. Onun için münâsebât-ı düveliyyeyi muhâfaza edin. Komşularınızla hoş geçinin. (s. 6) Sefîne-i hükümet muktedir, emin ellere geçecek, İnşallah yakında hükümet-i âliye pek ziyade *teâlî* edecek. (s. 6) Allah eğer bir kavmi nâil-i refah, mazhar-ı saadet buyurmayı murad buyurursa ilham eder. Birtakım sebepler halk eder. Birtakım *hamiyetperverler*, *kahramanlar* ortaya çıkarır. *Miletin terakkîsine*, *İslâmiyet'in teâlîsine* onları sebep kılar. (s. 7) İşte bir İngiltere var ki, hakikaten bu *hürriyetten* memnundur. Müdahaleyi arzu etmez. Varsın ilerlesinler. Kendi kendilerine adam olsunlar. *Terakkî* etsinler. Böyle diyor, bu hiss-i âliyi besliyor. Diğer taraftan Fransa da öyle. Onlar da bu *hürriyeti* memnuniyetle telakkî ederler. (s. 7) Mebusların toplanmasında iş değil, idare etmek, hüsn-i istimal eylemek lazım. Milletlerin alkışları ziyade olursa vükelânında ihtimamı ziyade olur. Ona göre *terakkî*, *teâlî* yüz gösterir. Az zaman içinde, birkaç sene zarfında zararlarımızı telâfi ederiz." (s. 9) (vurgular bize ait)

5. Meşrûî idare Kanûn-ı Esâsî'yi zaruri ve vazgeçilmez kıldığı kanaatine varıldığı için "İslâmcılar"ın birçoğu tarafından Kanûn-ı Esâsî şer'î ve meşrû bir hale getirilmiştir.¹⁷ Manastırlı da Kanûn-ı Esâsî'yi Kur'an'ın münderecâtından alınmış bir uygulama olarak görmektedir.¹⁸ Kanûn-ı Esâsî şer'î bir görünüşe sahip olmasaydı, yaşama ve uygulama şansına sahip olamazdı. Kanûn-ı Esâ-

17 a.g.e., s.183.

18 a.g.e., s.185.

19 a.g.e., s.186.

sî'nin uygulanmasında ulemanın rolü inkar edilemez¹⁹ ve bu ulemanın en önemlilerinden birisi de Manastırlı'dır:

"Bir memlekette ki *efkâr-ı umumiyye* yok, daima büyükler küçükleri ezer, *insan sayılmaz* onlar. Devlet-i Âliye Avrupa komisyonlarında insan sıfatıyla anılmazdı. En âdi milletleri millet sayarlardı. Bizi insan saymazlardı. Bir iki kişinin idaresi altında yaşarlardı. İnsan mı onlar, bu mu insanlık? Böyle derlerdi. Vükelâ mebusâna tâbi, *Kanûn-ı Esâsî* var, *Mebusân* var. Teşekkül eder. Vazifesini yapar. Herkes müsterih yaşar. Hukukun muhafazasında emin, zulüm yok, istibdad yok. İnsanlık böyle olur. Rahatını bilecek. Gününü, saatini bilecek. (s. 7) Yakında *Meclis-i Mebusân* teşekkül edecek. O vakit her şeyler hallonulacak. Oraya milletin vekilleri toplanacaklar. Orada şahsiyet, ağrâz-ı nefsâniyye olmaz, orası bir *merkez-i adalettir*. Onun mukarrefâtından herkes memnun olacaktır. (s. 8) Bu hürriyet milletle, milletin ittifakıyla hâsıl oldu. İşte bunlar okunmalı. İşitilmeli. Bu hüsn-i istimale medârdır. Mebusların toplanmasında iş değil, idare etmek, hüsn-i istimal eylemek lazım. Milletlerin alkışları ziyade olursa vükelânında ihtimamı ziyade olur. Ona göre *terakkî*, *teâlî* yüz gösterir. Az zaman içinde, birkaç sene zarfında zararlarımızı telâfi ederiz. (s. 9) Sonra "*fe-izâ azemte fe-tevekkel ale'llâh inne'llâhe yuhibbu'l-mütevekkilîn*" [Âli İmran 3/159] *meşveretle* müzakere ile hakikat meydana çıktıktan sonra... Karar verdin ya?.. Dönüp, dolaşıp sana gelecek. *Meclis-i Mebusân*, bu âyetten alınmıştır desem câiz. Neye karar verilerse sana gelecek. İcrası sana ait. *Mebusân* kararı vermiş. Sana geldi. Sen de muvâfık gördün, azmettin icraya. Azmedince o vakit Allah'a tevekkül et. (s. 14)" (vurgular bize ait)

6. Adalet, hürriyet ve müsâvât kavramları menşe bakımından Fransız İhtilali'nin ürünüdür. Bu kavramların akisleri ise Batı topluma yöneliktir. Meşrûiyet'in ilanı Fransa patentli bu kavramları İttihâd-ı Osmânî siyaseti gereğince Osmanlı Devleti için zorunlu kılmıştır. Manastırlı bu kavramları dönüştürmede nasslardan faydalanmaktadır. Adalet, hürriyet ve müsâvâtın bizzat Rasûlullâh tarafından da hayata geçirildiğini söylemiş, bu kavramların İslâm'a ait olduğunu iddia et-

Abdullah Taha İmamoglu

miştir. Bu uygulamanın devam etmesi için de cemaatten dua istemiş ve bu nimetin en büyük nimet olduğunu, şükrünü eda etmemenin ise vebal gerektireceğini ifade etmiştir:

“Fakat senin nazarında zengin, fakir birdir, *müsâvîdir*. Hak huzurunda, şeriat nazarında bir tutarsın. Canlarını feda ederler senin uğrunda. Bu *adalet ü müsâvât*, bu istikamet-i harekâtındır seni ümmetin ‘inde muazzez, muhterem kılan. Bu sayede her türlü tevfiât-ı Sübhaniyye’ye mazhar olursun. (s. 2) Bu *müşaverenin* mebnâsı olan *hürriyet, müsâvât, adalet* yok mu? En büyük bir nimettir. Emn ü emândır. (s. 4) Hep birlikte çalışırsak bu nimeti Allah tezyid eder. Bütün manasıyla *hürriyetimizi* muhafaza ederiz. (s. 5) Bu *nimet-i adalet* bu atıyye-i ilahiyye olan *hürriyettir*. Yani her türlü esâretten, istibdad-dan, mezâlimden, ezâlardan, işkencelerden halâs olmak.(s. 5) Biz zulüm içinde istibdad dalgaları arasında çalkalanıyorduk. Onlar *adalet, müsâvât, hürriyeti* tesis için çalışıyorlardı. (s. 5) Şeriatımız *hürriyeti, adaleti, müsâvâtı* emrediyor. (s. 5) İslâmiyet’te hukuk-ı beşeriyyeye muzır bir şey yoktur. Bütün ahkâmı mizaca muvâfık, *adalet* mukârin, *hürriyete* mutâbık. (s. 6) Diğer taraftan Fransa da öyle. Onlar da bu *hürriyeti* memnuniyetle telakkî ederler. (s. 7) Elhamdülillâh *Rabbimiz* bu *hürriyeti* ihsan buyurdu. Hâinleri kahr u tedmîr etti. Bir bâd-ı hidayet bütün istibdat bulutlarını sürükledi götürdü. Memleketimiz nurlarla, *hürriyet, adalet, müsâvât nurlarıyla* doldu. (s. 9) Son bir nale- i mez-buhâne ile bütün millet: *Hürriyet!* Diye feryat etti. Avn-ı ilâhî yetiştirdi. Bir an içinde şu karanlık memleketler *hürriyet nurlarıyla* doldu. Bütün Avrupa devletleri bunu takdir etti. (s. 9) Bu halin bekâsına, *hürriyetin devamına dua etmeliyiz*. (s. 9) *Adalet edin. Müsâvât üzere hareket edin* ki düşmanlarınız size düşmanlık ederlerken dost olur. Allah Gafûr’ı-rahîmdir. Bundan böyle *müsâvâtla* amel ederseniz bütün aleyhinizde bulunanlar dostunuz olur. (s. 13) Ebu’l-Kasım’a itaat et. Madem hizmetinde bulundun kabul et. Hürriyetin var.(s. 14)” (vurgular bize ait)

7. Adalet, hürriyet ve müsâvâtın bu zamana kadar uygulanamamış olması idare-i sâbıkânın ürünüdür. İstibdad yönetimi insanları karanlıklar içerisinde bırakmış ve onları hayvanlaştırmıştır. Bu yönetim biraz daha sürseydi memleket az kalsın batacağı. Osmanlı

20 a.g.e., s. 165.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti ilham-ı Rabbânî ile ortaya çıkmış ve muzlim istibdad bulutlarını sürükleyip götürmüştür. İstibdadı ortadan kaldırmak dinin gereğidir ve tüm müslümanlar buna dinen mecburdur. Bu ifadeleriyle Manastırlı bütün kötülüklerin sebebi olarak istibdadı görmektedir:

“İşte hürriyet budur. *Zulümden, istibdad-dan*, her türlü *ışkenceden* âzade olmak. (s. 4) İçimizde milel-i gayrimüslime de var. Bunların hâimleri de var. Onlar bizim gibi boş oturmazlar. Ataletle, *zulüm ve istibdad* mûmâşatla vakit geçirmediler. Okudular, her şeyi anladılar. Maârifte, ticarete, sanatta hasılı her şeyde bizi geçtiler. *Zulüm* içinde *istibdad* dalgaları arasında çalkalanıyorduk.(s. 5) Tabii o işkenceden kurtulmaya çalışmaz mı insan? Hayvaniyette kalmaya kim râzı olur?(s. 5) *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti* namıyla büyük bir cemiyet vücuda getirdiler. Bütün Osmanlı memleketlerini sardılar. Hatta memalik-i ecnebiyyeye kol attılar. Maksat hep bir: *Zulmü* kaldırmak. *İstibdad* hâtime çekmek. (s. 5) Bu *zulüm ve istibdad* dünyaları tuttu. Bu *engizisyonlar* memleketleri harabe-zâre çevirdi. (s. 5) Böyle halleri böyle *zulüm ve istibdadı İslâmiyet şiddetle takbîh eder*. Bu *istibdadı* kaldırmak için çalışmaya herkes dinen mecburdur.(s.5) Arada bir *deur-i zulmet* geçti. Dünya böyledir. Felaketlerden, belalardan sonra nimetin kadri bilinir. Neydi o *zulüm*, neydi o *istibdad*? Zulüm arttıkça arttı. Bir râddeye geldi ki o hâl üzere yaşamının imkânı kalmadı. Her türlü tecrübeler oldu. Nihayet bu babda ittihad hasıl oldu. Bu idareyi behemehal değiştirmeli. Çünkü başka çare yok. Göz göre göre işte batıyoruz. (s. 9) Şimdi Allah’tan onu istimdâd etmeli, o keşmekeş ahvâl, o ahlakın bozulması hep o *sû-i idarenin*, hep o *zulm ü istibdadın* netice-i tabiiyyesi idi.(s. 10)” (vurgular bize ait)

8. Meşrûti idare arayışları içerisinde en çok irtifa kaydeden ve muhtevası genişletilen, siyâsileştirilen kavramlar arasında meşveret ve şûra ilk sıralarda yer almaktadır.²⁰ Bunun en önemli sebeplerinden birisi ise bu kavramların Osmanlı üst kimliğini oluşturmada oynadığı fonksiyondur. Meclisin merkez-i adalet olduğunu, meclisi olmayan bir toplumun hayvanlık derekesine indiğini söyleyen Manastırlı, şûra kavramının dahi Kur’ân-ı Ke-

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Vaazların Meşrûiyet Aracına Dönüşmesi ve Manastırlı İsmail Hakkı'dan Bir Vaaz Örneği

rîm'deki Şûra sûresinden alındığını söyleyerek Kanûn-ı Esâsî'yi ve meclis fikrini daha şer'î ve dinî hale getirmiştir.²¹ Bu şekildeki bir söylemin kullanılmasındaki amaç, meşrûiyetin, meşrutî idarenin İslâm'a aykırı ve bid'at olduğunu, Avrupâ'dan alındığını ileri süren dinî muhalefet çevrelerini susturmak, etkisiz kılmak ve muhafazakâr büyük kalabalıkları yeni siyasî sisteme kazandırmaktır.²²

“Bütün umûrda ümmetinle *meşveret* et. Reylerini sor. Gönülleri öyle mutmain olur. Sana daha ziyade sınırlar. Elbet senin reyin onların reylerinin yüz kat fevkinde. Sultan-ı Enbiyâ'nın re'y-i rezîni müsellemler cihan güneş gibi şaşaa-pâş. Fakat hep bir yere toplanınca ârâ, hakikata mukârenet daha kolay olur. Hem *umûr-ı dünyeviyede* mesuliyeti üzerine almazsın, hem daha ziyade tatyb-i kalb etmiş, muvaffakiyetini temin etmiş olursun. (s. 3) Lakin *meşvereti* niçin bana emrediyor? Bittabi ümmete rahmet için. Yani bu bir sebep olacak. İlä yevmi'l-kiyame ümmetim *meşveretle* hareket edecek. *Meşveret* onlara bir düstur-i esasî olacak. Herkese vahiy gelmiyor semâdan. Herkese Cebraîl Kur'ân getirmiyor. *Hulefa-yı Raşidîn* devrinden başladı *usul-i meşveret*. Hatta bunun için müstakil bir sure nâzil olmuştu. *Şûra* namıyla tesmiye kılınmıştır. “*Ve emruhum şûrâ beynehüm ve mimmâ razaknâhüm yünfikûn*” [Şûra 42/38] nazm-ı kerîmi o sûrenin hâvi olduğu âyât-ı celîle cümlesindedir. Mademki “umûr-ı amme” de deniyor. Bütün müslimîne velev gayrimüslimîn tebaa olsun cem'î-i nâsa şumûlü vardır. Her hususta *meşvereti* iltizam etmek... Bu muvaffak nefis'ül-emirdir. Bunlar böyle yaparlardı. (s. 4) Bu inayet-i celîleye mazhariyet için her hususta *müşavereyi* iltizam etmeli. *Müşavereyi* kabul edenler her bir hayra nâil olurlar. Her kim *müşavereyi* terk ederse her türlü hızlâna giriftâr olur. Bu *müşaverenin* mebnâsı olan *hürriyet*, *müsâvât*, *adalet* yok mu? En büyük bir nimettir. (s. 4) Balkanlar'da *meşveretler* kuruyorlar, bu biçare mazlumları, bu zavallı masumları bu her şeyden bi-haber esaret zincirleri altında inleyen kavâfil-i gâfileyi ikaza, kurtarmaya sa'y u gayret ediyorlardı. (s. 5) Sonra *meşvereti* emreder. Hüsn-i niyet lazım *meşverette*. Garaz-

dan, ıvazdan âri olmalı. Her şeyi belli olmalı. Ona mürâât etmeli. Onun için erbab-ı istikametten intihab lazım. Ashab-ı istikametten olmalı. Velev ki milel-i sâireden biri olmuş. Aranılacak şey istikamet-i rü'yete, iktidardır. Malumatlı asil kimseler olmalı. Memâlik-i Osmaniye'de yaşamayanlardan *cins ü mezhep tefrik etmeksizin* intihap icra edilmeli. Çünkü onlarda bu devletin eczasındadır. Onlar da Osmanlıdır. (s. 10) İşte *müşavereyi* ferman buyurur Allah. (s. 14) Tevekkülün hakikatini anlamayanlar, cahilâne itiraz edenler. İşte bu âyetten anlaşılır hataları: *Meşveret* et, anla, dinle, tahkik et. İcraya kalkış. Sonrada tevekkül et. Baştan tevekkül değil. Esbabı hazırladıktan sonra tevekkül et. (s. 14)“ (vurgular bize ait)

9. Manastırlı üstü kapalı olarak dahi olsa din-devlet ayırımına temas etmektedir. Bunun delilleriyse Rasûlullâh'ın emirlerinin ekserîsinin dine şâmil olması ve dünyaya dair hükümlerinin kısıtlılığı şeklinde açıklanmaktadır. Nitekim Rasûlullâh'ın ashaba hitaben “Siz dünyanın işlerini daha iyi bilirsiniz” hadis-i şerîfi bu konuyla ilintilendirilmiştir.²³ Osmanlıcılık siyaseti gereğince gayrimüslimlerin hastalarının ziyaret edilmesi gerektiği ve cenaze törenlerine iştirâk edilmesi gibi hususlar üzerinde durularak Rasûlullâh'ın yahudi bir çocuğu hasta iken ziyaret etmesi buna örnek olarak gösterilmiştir. Fakat gayrimüslimlerin âyinlerine katılmamak gerektiği de belirtilerek din-dünya ayırımı Osmanlıcılık siyaseti açısından meşrû hale getirilmiştir:

“Bütün hakâyık-ı ilmiyye, bütün esrâr-ı ledünniye sana münkeşif olur. Lakin li-hikmetin bazen taahhur eder. Ekseriyetle *dine müteallık* bulunur. Lakin *dünyaya* mütaallık şeyler de olur. (s. 3) Müslüman gene müslüman, hıristiyan gene hıristiyan. *Din* ciheti başkadır. *Din* demek *devlet* demek değildir ki. O başka, bu başka. (s. 10) Onun için biz de İngiltere'nin, Fransa'nın insaniyete, ahlağa muvafık, hakkaniyetle olan şu gayretini medh u sena edelim. *Dünya* ciheti başka, ahiret ciheti başka. Nefse ait cihet başka, din ciheti başka. (s.11) Böyle kimselere müşfikâne muamele edin. Hastasını ziyarete git, cenazesinde bulun! Yalnız işte ayinine iştirak

21 a.g.e., s. 187.

22 a.g.e., s. 22.

23 Müslim, Fezâil, 139-140-141, İbn Mâce, Ruhûn, 15. Bu hadisin sened ve metin yönünden tahliline dair ayrıca bkz. A.Taha İmamoğlu, Hurmanın Aşılması/ Döllenmesi ile ilgili rivayetin tetkik, tahlil ve tenkidi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

Abdullah Taha İmamoglu

etme! Bizzat Rasulullah gider, hastalarını ziyaret eder, cenazelerinde bulunurdu. (s. 14) Öyle diyordu Hz. Peygamber Efendimiz: Vâkıa *din* işini ben daha iyi bilirim. Fakat *dünya* işlerini şüphesiz siz benden daha ziyade bilirsiniz. Fi'l-hakika böyledir. Çünkü pey-

gamberlerin zihinleri daima ulviyâta mey-yaldır. *Dünya* umûruna o kadar vukufları olmaması tabii görüldür. Onlar daima meali-yâtle meşğul. Onun için: *Dünya* işini ben-den daha âlâ tanırınız, buyurur. (s. 14)" (vurgular bize ait)

Metinde zikrediliş sırasına göre ayetler

Âl-i İmran 159	Fâtiha 5
Cuma 11	Mâide 82
A'raf 199	En'am 129
Şûra 38	Mümtahine 7, 8
İbrahim 7	Tevbe 73
Enfâl 17	

Tablo 1: Genel tablo: Sayfa başına düşen ortalama kavram sayısı: 14

İttihat ve Terakki 1	Tevekkül 20	Zulüm 12
İdare-i Sabıka 1	Cemiyet 11	Hukuk 20
Gayrimüslim 6	İstibdat 7	Adalet 16
Terakki 7	Tebaa-millet 4-17	Meşveret 19
Kanun-ı Esasi 7	Müsavat 6	Hamiyetperver 6
Hürriyet 24	Müşavere 6	Uhuvvet 5
Meclis-i Mebusân 2	Kahraman 6	Şûra 1

Tablo 2: Geleneksel kavramların modern çağrışımları (Mümtaz'er Türköne):

Tebaa: Ulus	Ehl-hall ve'l-akd: Kamuoyu
Meşveret: Demokrasi	Şûra: Parlamento

Tablo 3: Modernleşmenin modern araçları

Mektep	Gazete	Broşür
Matbaa	Kitap	

Tablo 4: Modernleşmenin geleneksel araçları

Hutbe	Vaaz
-------	------

Tablo 5: İttihat ve Terakki Cemiyeti mesupları için vaazda kullanılan övgü lafızları

Erbab-ı Hamiyet	Hamiyetmendân	Efkar-ı ulviyye sahibi
Hamiyetli müslümanlar	Kahramanlar	Hürriyetperver
Hissiyat-ı necibe sahibi	Hamiyetperver	

Tablo 6: II. Meşrutiyeti öven lafızlar

Emr-i hayr	Hürriyet nuru	Bad-ı hidayet
Emel-i mukaddes	Sırat-ı Müstakim	